

УДК (UDC) 94 (477) «1918/1921»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.3\(51\).813](https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).813)

CENSORSHIP DURING THE DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918-1921)

Oleksandr Trygub

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the development of censorship bodies during the period of the Directory of the Ukrainian People's Republic, both within Ukraine and in exile, from 1918 to 1921, and to illustrate how the government sought to maintain control over the state by establishing censorship bodies.

The scientific novelty is in the reconstruction of a holistic picture of the censorship policy of the Directory of the Ukrainian People's Republic based on the introduction of new documents into scientific circulation, the reconstruction of little-known institutional structures of censorship, and the demonstration of the actual mechanism of censorship functioning in specific political and military conditions.

Conclusions. The study demonstrates that censorship during the period of the Directory of the UNR was a complex, contradictory, and at the same time natural phenomenon, caused by the extreme conditions of state building in 1918-1921. Despite its declared commitment to democratic freedoms, the Directory government could not relinquish control over the information space, since the press played a key role in shaping public sentiment, mobilizing the population, and countering hostile propaganda. This led to the establishment of a complex, albeit unstable, system of censorship bodies, ranging from the Committee for Press Affairs to temporary military censorship structures and the Censorship Collegium.

The principles and practice of censorship were characterized by inconsistency: the authorities simultaneously proclaimed a course for freedom of the press, but maintained a wide range of prohibitions, increased the responsibility of editorial offices, closed opposition publications, and introduced forced Ukrainization of the Russian-language press.

In the second half of 1919, censorship gradually began to be curtailed, primarily due to the organizational decline of state structures, frequent government relocations, and the objective impossibility of maintaining centralized control. During the period of the UNR government's stay in exile, the final rejection of comprehensive censorship became inevitable. The experience of the Directory demonstrates that censorship in emergency conditions becomes an instrument of state survival, but its implementation inevitably exacerbates the contradiction between the principles of democracy and the need for security.

Funding. The research reported in this paper was produced as part of the project 'Legitimate restrictions on freedom of expression in the context of external aggression and/or hybrid warfare' (0124U000546) with support from Ukraine's Ministry of Education and Science.

Keywords: censorship, Directory, UNR, Department of Press and Information, Ministry of Press and Propaganda, Ukrainian Revolution, national liberation struggle

ЦЕНзуРА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1918-1921 РР.)

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

АНОТАЦІЯ

Мета роботи – розглянути розвиток цензурних органів доби Директорії Української народної республіки як у межах України, так і в екзилі у 1918-1921 рр.; показати як шляхом створення цензурних органів уряд намагався утримати під контролем державний простір.

Наукова новизна полягає у відтворенні цілісної картини цензурної політики Директорії УНР на основі введення нових документів до наукового обігу, реконструкції маловідомих інституційних структур цензури та показі реального механізму функціонування цензури у конкретних політичних і військових умовах.

Висновки. Дослідження демонструє, що цензура доби Директорії УНР була складним, суперечливим і водночас закономірним явищем, зумовленим екстремальними умовами державного будівництва 1918-1921 рр. Незважаючи на задекларовану прихильність до демократичних свобод, уряд Директорії не міг відмовитися від контролю інформаційного простору, оскільки преса відігравала ключову роль у формуванні громадських настроїв, мобілізації населення та протидії ворожій пропаганді. Це зумовило появу розгалуженої, хоча й нестійкої системи органів цензури: від Комітету у справах друку до тимчасових структур військової цензури та Цензурної колегії.

Принципи та практика цензурування характеризувалися непослідовністю: влада одночасно проголошувала курс на свободу друку, але зберігала широкий спектр заборон, посилювала відповідальність редакцій, закривала опозиційні видання та впроваджувала примусову українізацію російськомовної преси.

У другій половині 1919 р. відбувається поступове згортання цензури, спричинене організаційним занепадом державних структур, постійними переміщеннями уряду й об'єктивною неможливістю підтримувати централізований контроль. У період перебування уряду УНР в екзилі остаточна відмова від всеосяжної цензури стала неминучою. Досвід Директорії засвідчує, що цензура у надзвичайних умовах стає інструментом виживання держави, проте її застосування неминуче загострює суперечність між принципами демократії та потребами безпеки.

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проекту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: цензура, Директорія, УНР, Управління преси й інформації, Міністерство преси та пропаганди, Українська революція, національно-визвольні змагання

Вступ

Роль цензури у сучасному світі є складною та багатовимірною, оскільки вона перебуває на перетині двох фундаментальних цінностей – свободи слова та безпеки. У мирний час демократичні держави прагнуть уникати прямої цензури, натомість застосовують регулювання, що обмежує мову ворожнечі, пропаганду насильства, маніпуляції та порушення приватності. Такі обмеження здебільшого спрямовані на захист суспільства й індивіда, не зазіхаючи на політичний плюралізм чи критику влади. У цьому сенсі цензура виконує превентивну та захисну функцію, але лише за умови її прозорості та підзвітності.

Під час воєн роль цензури різко зростає. Держава вимушена обмежувати поширення інформації, яка може завдати шкоди обороні: дані про переміщення військ, втрати, місця ударів, логістику. Інший важливий аспект – протидія ворожій пропаганді, яка прагне деморалізувати суспільство, посіяти паніку або перевернути перебіг подій. У таких умовах цензура розглядається як інструмент інформаційної безпеки, що дає змогу зберегти ефективність військових дій і стійкість суспільства. Водночас існує небезпека зловживань: під прикриттям війни можуть блокуватися критичні голоси чи небажані політичні позиції, що підриває демократичні механізми контролю.

Для сучасної України, яка перебуває у стані повномасштабної війни, певний рівень цензури є об'єктивною необхідністю. Протидія російським інформаційним операціям, недопущення витоку даних військового значення, обмеження ресурсів, що працюють на ворога, – це питання виживання. Українська держава фактично проводить не цензуру в класичному розумінні, а режим воєнної інформаційної безпеки: чіткі правила щодо висвітлення бойових дій, регулювання медіа, блокування каналів, пов'язаних з пропагандою країни-агресора.

Проте важливо зберігати баланс. Україна, як демократична держава, має забезпечити, щоб тимчасові воєнні обмеження не переросли у постійний механізм контролю над суспільною думкою. Критика влади, журналістські розслідування, громадський контроль повинні лишатися можливими, адже саме вони забезпечують довіру до інститутів і стійкість суспільства в умовах війни. Отже, цензура потрібна Україні лише в межах, продиктованих війною, – як інструмент захисту, а не як механізм придушення свободи слова.

У даному розрізі важливим є використання історичного досвіду, де однією з найяскравіших сторінок є доба національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., коли національні уряди молодої української держави змушені були вдаватися до використання цензури, як способу виживання у важких умовах завершального етапу Великої війни, громадянського протистояння, австро-німецької «окупації» та повсякчасної українсько-більшовицької війни.

Мета роботи – розглянути розвиток цензурних органів доби Директорії Української народної республіки як у межах України, так і в екзилі у 1918-1921 рр.; показати як шляхом створення цензурних органів уряд намагався утримати під контролем державний простір.

Огляд літератури

Інтерес до феномену цензури у істориків існував завжди. Звісно, що історіографія радянської доби зосереджувалася на критиці імперської цензури, яка оголошувалася знаряддям «самодержавного гноблення», забуваючи, що радянське

«звільненню» призвело до тотального та всеосяжного цензурування життя «совєцького» громадянина. Сучасні історики вивчають розвиток цензури в усьому його багатоманітті: робота цензурних комітетів на українських землях; цензура періодичної преси та книговидання; порівняння імперської, радянської та сучасної російської цензурних практик тощо. Сучасна історіографія трактує цензуру на українських землях як складний механізм політичного, національного та культурного контролю. Її вивчення рухається від описових схем до аналізу повсякденних практик, регіональних особливостей, агентності цензорів та авторів, а також до порівняльної історії репресивних механізмів різних режимів.

Історіографія історії цензури часів Директорії УНР є порівняно вузькою та недостатньо розробленою, у порівнянні з дослідженнями цензури Російської імперії чи радянської доби. Це зумовлено короткотривалістю існування Директорії, постійними військово-політичними потрясіннями та фрагментарністю збережених джерел. Проте можна виділити кілька напрямів та особливостей її вивчення.

Так, російські дослідники проблемі історії цензури української державності уваги практично не приділяють і є корисними лише у розрізі вивчення цензорської діяльності Тимчасового уряду, законодавча діяльність якого була актуальна для УНР доби Центральної ради. Серед таких авторів можна згадати П. Батуліна¹ та Д. Гужву². Тому саме українським дослідникам належить прорив у вивченні цензурної політики різних урядів української державності часів відродження незалежності та складної боротьби із зовнішніми та внутрішніми ворогами. Серед багатьох авторів, дотичних до вивчення нашої проблематики, необхідно виділити праці О. Кириєнка³, О. Богуславського⁴, О. Вакальчук⁵, І. Крупського⁶, О. Тригуба⁷ та І. Міронової⁸.

Натомість безпосередньо цензуру Директорії фрагментарно розглянуто лише у невеликій статті О. Вакальчук, що присвячена цензурі української преси й охоплює усі режими – від радянських і денікінських окупантів до національних урядів УНР та Української Держави; фаховій публікації О. Тригуба, що також оглядово розкриває становлення та діяльність цензурних органів усіх урядів часів

¹ Батулин П.В. Военная цензура в период Первой мировой войны и революции 1917-1918 гг.: проблема сущности и преемственности. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2006. № 16-3. С. 141-155.

² Гужва Д.Г. Военная цензура русской периодической печати в годы Первой мировой войны. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. Москва: ИМЛИ РАН, 2013. С. 524-537.

³ Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії України, 2016. 366 с.

⁴ Богуславський О.В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917-1920 рр. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2003. 236 с.

⁵ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні (1917-1921 рр.). *Sciences of Europe*. 2021. № 72-2(72). С. 35-39. DOI: 10.24412/3162-2364-2021-72-2-35-39

⁶ Крупський І.В. Цензура й українські ЗМІ: історія та сучасність. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. 2013. № 2. С. 83-87.

⁷ Тригуб О. Органи цензури в українській державі доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 6. С. 64-77. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.303>

⁸ Trygub O., Mironova I. Postal Censorship of the Russian Empire on the Eve of World War I. *Danubius (Galați)*. 2024. Vol. XLII. P. 133-148.

національно-визвольних змагань; та як підпункт монографії О. Богуславського, де показано суперечливий характер цензурної політики Директорії УНР.

Отже бачимо, що осмислення розвитку цензури доби Директорії УНР перебуває на етапі становлення та характеризується браком спеціальних фундаментальних праць і залежністю від фрагментарних архівних матеріалів, що потребують фронтального перегляду архівних фондів дотичних до досліджуваної теми. Натомість сучасна наука переосмислює цензуру не як обмеження свободи та демократії, а як вимушений елемент державної та військової політики у надзвичайно нестабільних умовах збройного протистояння.

ДИРЕКТОРІЯ УНР У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ЦЕНЗУРИ

Як засвідчили попередні напрацювання українських істориків, жоден з урядів української держави не відмовився цілковито від інструменту цензури. Вже 20 листопада 1918 р. вінницька газета «Слово Подолії» із сумом повідомила на своїх шпальтах, що редакція отримала 19 листопада заяву про взяття газети під попередню цензуру, відзначивши, що «за увесь час свого існування газета вперше буде виходити під цензурою нової влади»⁹. При цьому голова Директорії В. Винниченко пропонував скасувати цензуру, але комісар Управління преси й інформації О. Назарук (див. далі) відповів, що він «згодився б знести цензуру – для чужомовних газет, але не для українських. Бо тоді треба буде одного українського редактора за другим ставити під суд...»¹⁰.

Як зазначає український дослідник О. Богуславський, ще у грудні 1918 р. для цензурного контролю було створено Київський комітет у справах друку, де цензорами було призначено: Є. Якименка, О. Сорокіна, О. Якшина, Б. Турського, В. Іванова, Б. Кильвейна, М. Ітельсона. Начальником цього відділу Управління по справах друку став К. Реймерс.

Вже 26 грудня 1918 р. управління видало інструкцію ч. 571, відповідно до якої необхідно було не лише контролювати зміст, а й системно реєструвати всі видання, вести каталоги та бібліографічні огляди, тобто створити цілісну інформаційно-облікову систему. Сфера контролю охоплювала відкриття друкарень, діяльність місцевих комітетів, роботу інспекторів, перевірку творів, призначених до публічного показу, огляд закордонних видань, що надходили з інших державних установ, догляд за театральними п'єсами тощо¹¹.

Вказаний орган цензурування Директорії УНР проіснував недовго, адже 30 грудня 1918 р. було видано Декрет про створення Управління преси й інформації (УПІ)¹² на правах окремого міністерства (13 вересня 1919 р. перейменоване на Міністерство преси і пропаганди) на чолі з Осипом Назаруком¹³

⁹ Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О.М. Кравчук, С.Л. Калитко, І.І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. С. 41.

¹⁰ Богуславський О.В. Інформаційно-пресова діяльність... С. 115.

¹¹ Ibid. С. 116-117.

¹² Саме такою є правильна назва Управління, яка зафіксована на офіційних бланках. Наголошуємо на цьому, бо часто як в офіційних документах, так і в літературі фігурують кореговані назви, також нерідко зустрічається самоназва Міністерство преси й інформації, що побутувало у тогочасному діловодному обігу. Автор вважає, що така плутанина пов'язана з умовами в яких працював уряд Директорії та всі його складові, часта зміна працівників, діловодів, секретарок тощо. Про це, до речі, наголошує у своїх спогадах голова УПІ О. Назарук.

¹³ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 1.

(1883-1940), відомим державно-політичним діячем, письменником і журналістом, галичанином за походженням, якого було призначено комісаром преси та Українського телеграфного агентства ухвалою Директорії від 21 грудня 1918 р.¹⁴ У подальшому О. Назарука змінив Іван Лизанівський (1892-1934?; квітень-серпень 1919 р.) та Теофан Черкаський (1892-1938; з кінця серпня 1919 р.)¹⁵.

Вже 2 січня 1919 р. голова УПІ О. Назарук на нараді управління, у відповідь на доповідь начальника Головного Управління по справам друку Олександра Андріяшева, який наголосив на великому значенні цензури «у такий непевний час», зазначив, що «цензура, в такій або іншій формі, існувати мусить і надалі»¹⁶. Таким чином, у бюрократичному сенсі, цензурна справа була в Управлінні по справам друку, яке було складовою УПІ до кінця січня 1919 р., а згодом перейшла до Департаменту преси й друку. У складі останнього протягом червня-вересня 1919 р. діяла Цензурна колегія, про яку піде мова далі.

Про результати роботи цензури свідчить повідомлення в газеті «Республіканець», яка, ототожнюючи прояви критики дій Директорії з антиукраїнською агітацією, 11 січня 1919 р. повідомляла: «...забороняється агітація усно і на письмі проти державного устрою республіки, самостійності Директорії та їх законів і влади на місцях. Друкарні, як цього не послухають, будуть конфісковані зо всім майном у власність республіки. Власники друкарень... притягуються до польового суду». Зазначалося також, що стежити за виконанням наказу губернiального комісара будуть повітові комісари і начальники міліції «під їх особисту відповідальність по закону військового часу»¹⁷.

Натомість 13 січня 1919 р. на засіданні Ради Народних Міністрів було прийнято рішення «негайно скасувати цензуру, крім військової»¹⁸.

До кінця січня 1919 р. голова Управління преси й інформації внiс проєкт закону про повну свободу друку за умови, що у разі будь-якого порушення законів і розпоряджень будуть відповідати редактор, автор і друкарня, які цього порушення припустилися. Однак, з огляду на величезну низку законопроектів, що їх мала затвердити Директорія та Рада Міністрів, цей проєкт закону не пройшов усіх інстанцій, так і залишившись проєктом¹⁹.

За твердженням О. Богуславського, яке ґрунтувалося на спогадах О. Назарука, цензурні заборони діяли, і неважко переконатися, що державне будівництво тільки вигравало від них. Хоча подекуди траплялися і крайнощі: «Побачив молодий четар або прапорщик слово “федерація” в якійсь російській газеті і, не запитавши нікого, йде з відділом війська нищити протисамостійницьку газету, палить такі газети на площах Києва і т.п.»²⁰.

¹⁴ Богуславський О.В. Інформаційно-пресова діяльність... С. 113.

¹⁵ Шорсткіна О.Ф. Агітаційно-пропагандистська діяльність Міністерства преси й інформації УНР у 1919 р. (на основі колекції листівок НБУВ). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху»*. Київ, 2019. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/841>

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 143в.

¹⁷ Цит. за: Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36.

¹⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 181.

¹⁹ Богуславський О.В. Інформаційно-пресова діяльність... С. 121.

²⁰ Ibid. С. 121.

Вже 26 січня 1919 р. було оголошено Наказ Головної команди військ УНР про заведення військової цензури «для всіх періодичних видань, листків і брошур, які появляються на території УНР»²¹. Метою упровадження військової цензури була «охорона державного порядку і громадського спокою». Оскільки цензура, як явище, суперечила демократичним принципам, що сповідувалися Директорією, то зазначений наказ було означено як «тимчасове і надзвичайне правило».

Організація військової цензури на місцях доручалася губернським і повітовим комендантам під загальним керівництвом комісара преси. Останній надавав на місця загальні вказівки, інструкції та розпорядження. Виконання обов'язків військових цензорів доручалося як співробітникам військових, так і громадських установ, які долучалися за спеціальним запрошенням. У містах, де існували місцеві установи по справам друку, цензура доручалася співробітникам цих установ.

З моменту офіційного оголошення наказу друкарні мусили надсилати весь підцензурний матеріал у коректурних листах до військової цензури. Після схвалення тексту цензором, його дозволялося друкувати і «видрукуване видання мусить цілком відповідати підписаним цензором коректурним листам». Друкування закреслених статей або поодиноких місць з них, залишення на місці забороненого матеріалу, білих плям або інших вказівок на зроблені цензурою вилучення – заборонялося. Одночасно з виходом періодичного видання певна кількість примірників надсилалася до військової цензури. Порушникам правил цензури загрожували штраф, або ж арешт, а періодичні видання могли бути закриті, а друкарні та папір skonфісковані²².

Таким чином, Директорія УНР, попри загальну орієнтацію на демократичні свободи, була змушена вибудовувати систему контролю над інформаційним простором, зокрема преси, під тиском воєнних обставин і хаосу перехідного періоду. Влада розуміла інформацію як стратегічний ресурс і тому прагнула регламентувати її поширення, аби забезпечити державу від ворожої пропаганди, підривної діяльності та деморалізації населення.

Уряд намагався знайти баланс між потребами безпеки та демократичними засадами, але складна політична та військова ситуація робила цей баланс нестійким, що спричиняло періодичне посилення цензурних механізмів. Отже зазначений Наказ свідчить, що політика Директорії щодо цензури була вимушеною, ситуативною та суперечливою.

18 червня 1919 р. було прийнято Закон «Про попередню цензуру витворів друку на час воєнних дій»²³, яким на час воєнних дій на всій території УНР вводилася попередня цензура. Цензуруванню підлягали усі періодичні та неперіодичні видання, часописи, журнали книжки, брошури, відозви, мапи та різні форми друку, окрім видань центральних урядових установ і видань Академії наук, університетів та інших вищих державних шкіл.

У разі, якщо підцензурні витвори друку мали відомості, що заборонені до оголошення цивільною чи військовою центральною владою, то такі видання заборонялися до друку. Список забороненої до оприлюднення інформації готувався керівником Управління преси й інформації (УПІ), якому підпорядковувалася сфера цензури, у співпраці з військовим міністром і міністром

²¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... Т. 2. С. 464.

²² Ibidem.

²³ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 13-13зв.

внутрішніх і закордонних справ. Вказана інформація розсилалася усім видавництвам до виконання.

До органів попередньої цензури, відповідно до закону, відносилися: а) центральним органом вважалася Цензурна колегія при Управлінні преси й інформації у складі представників Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ; б) на рівні губерній і повітів – місцевими органами УПІ; в) на місцях – уповноважені особи з мандатом від УПІ; г) у районах військових дій, тобто «на території операцій кожного корпусу попередня військова цензура переводиться штабами відповідного корпусу, а в місці осідку Штабу дієвої армії Штабом цієї армії»²⁴.

Для отримання дозволу від цензури на друк, редактори повинні були доставляти установі УПІ пробні відбитки, рукописи або оригінали витворів друку. При цьому розгляд часопису здійснювався досить оперативно, оскільки його набрані числа необхідно було подавати за 6 годин до випуску в світ.

Вказаним законом Директорія УНР намагалася створити доволі сувору та формалізовану систему відповідальності за порушення правил цензури. Закон передбачав значні штрафи – від 1 000 до 40 000 гривень, або ж позбавлення волі до 3-х місяців, що показує прагнення влади максимально контролювати інформаційний простір у кризових умовах. Особи й інституції, які поширювали заборонені статті, піддавалися грошовій карі від 100 до 1 тисячі гривень, або арештом до 14 днів. Передбачалася можливість тимчасового припинення виходу видання, що демонструвало готовність держави оперативно реагувати на інформаційні «порушення»²⁵.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНЗУРНОЇ КОЛЕГІЇ (ЧЕРВЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1919 Р.)

На виконання Закону, 22 червня 1919 р. виходить наказ Ч.20 по УПІ (Департамент преси й друку) яким «для попередньої перевірки матеріалів для органів періодичної й неперіодичної преси, часописів, брошюр, книжок і взагалі всього, що в різних формах виходить з друку» було прийнято рішення про створення при Реєстраційному відділі у складі Департаменту преси й друку УПІ т.зв. Цензурної колегії. До складу колегії повинні були входити по одному представнику від міністерств: юстиції, внутрішніх справ, військового та Управління преси й інформації²⁶.

Лише 11 липня 1919 р. наказом Ч.21 з 23 червня т.в.о. віце-директора Департаменту преси й друку Йосипа Вітряк-Вітряченка було призначено членом Цензурної колегії (як бачимо, наказ вийшов «заднім числом»)²⁷. Від Міністерства юстиції було призначено Якова Кривицького, від МВС – Юрія Чубука (пробув у складі колегії менше місяця – з 23 червня до 19 липня), згодом – Степана Кузика, від Військового міністерства – Павла Скліяра²⁸. За свою роботу члени комісії отримували заробітну плату із розрахунку 30 грн. за кожне засідання²⁹. Головою Цензурної колегії було призначено віце-директора Департаменту преси й друку

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 13.

²⁵ Ibid. Арк. 13зв.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 21.

²⁷ Ibid. Арк. 22.

²⁸ Ibid. Арк. 23-24, 29, 39, 41.

²⁹ Ibid. Арк. 56.

Осипа (Йосипа) Вітряка-Вітряченка, який беззмінно протягом трьох місяців виконував свої обов'язки.

4 серпня 1919 р. УПІ було затверджено «Інструкцію діяльності цензурної колегії», у відповідності до якої цензуру всіх видань проводив Реєстраційний відділ Департаменту преси й друку УПІ за допомоги Цензурної Колегії. До складу останньої входили: 1) начальник Реєстраційного відділу, або його заступник, 2) представник МВС, 3) представник Міністерства військових справ, 4) представник Мінюсту, «а як цензуються заграничні видання, імпортовані в нашу Республіку, також представник Народного Міністерства закордонних справ». Кожен представник повинен був цензурувати статті відповідно до його профілю, «а лише статті... загального характеру цензуються колегіально». Колегіальні рішення приймалися більшістю голосів, а у випадку рівності голосів – правомірним було те рішення, яке підтримувалося головою Колегії.

Головою Колегії призначався начальник реєстраційного відділу Департаменту преси й друку, або його заступник. Голова призначав засідання цензурної колегії, проводив їх, готував матеріали для нарад, обирав необхідну кількість цензорів і секретарів. Члени колегії «керуються при цензуруванні своїм найліпшим знанням, а крім цього мають придержуватися законів, розпорядків, інструкцій і вказівок, які в справі цензури одержують від начальника державних властей»³⁰.

Цензурі підлягали «усі періодичні й неперіодичні видання; часописи, журнали, книжки, брошури, відозви, мапи й різні форми друку... можуть виходити в світ тільки по попередній повірці відповідними органами Управління преси й інформації»³¹. У разі необхідності конфіскації видання, то остаточне рішення з цього питання приймав голова УПІ за поданням Цензурної колегії.

Кожні три дні (по понеділкам і четвергам) голова Цензурної колегії надсилав до керуючого УПІ звіти «Про настрої преси», де повідомлялася інформація про надіслані/не надіслані для цензури часописи та робився огляд найголовніших тем, що знайшли своє висвітлення на шпальтах української преси у звітний період³². Також давалася коротка характеристика політики часопису по відношенню до Директорії. Наприклад, газета подільських есерів «Трудова Громада» (Кам'янець-Подільський) «ставиться до Уряду прихильно. Сміливо повстає проти хиб у державн.[ому] будівництві; критикує невдалі заходи органів влади», та «Полеміка з антисоціалістичними й опозиційними до Уряду органами преси («Україна», «Стрілець»)). Або, кам'янецька «Україна» – «Відношення до Уряду лояльне. Негативне відношення й пляновий похід проти соціалістичних партій» та «Відношення газети до соціалістич.[ного] Уряду помірковано-опозиційне. Смілива, часом різка, критика діяльності Міністерств»³³. Отже бачимо, що оцінка одних і тих самих видань за змістом різних чисел розходила.

Цікавим є умовивід О. Вітряка-Вітряченка з приводу змісту газет, який свідчить про недосконалість Закону про попередню цензуру. Так, у звіті Ч. 14 від 15 вересня 1919 р. голова Цензурної колегії відзначав: «При цьому вважаю потрібним доложити Панові Керуючому [УПІ] про аномальне становище, в якому опинилася місцева преса. Цензурі підлягають з щоденних газет органи с.[оціаль]-

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 3-Ззв.; Оп. 2. Спр. 290. Арк. 1-1зв.

³¹ Ibidem.

³² Див.: ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1-11.

³³ Ibid. Арк. 1-5.

р.[еволюціонерів] і с.[оціалістів]-д.[емократів] «Трудова Громада» і «Робітн.[ича] Газета», які виявляють, цілком природньо, максимум лояльності до Уряду. В той же час опозиційні до Уряду газети «Україна» й «Стрілець» не підлягають цензурі при Департаменті Преси. Наслідком цього є те, що згадані газети часто містять на своїх сторінках такий матеріал, який зазначеним вище газетам («Труд.[ова] Гром.[ада]» і «Робітн.[ича] Газ.[ета]») містити не вільно, бо Цензурна Колегія, згідно з інструкціями й наказами, конфіскує його. Здавалося б, що й Цензурні органи, які переглядають «Україну» і «Стрілець», повинні керуватись інструкціями, аналогічними інструкціям Цензурн.[ої] Колегії при Департаменті Преси й Друку. Або-ж ці останні інструкції мусять бути скасовані, якщо вони стали анахронізмом (наприкл.[ад] питання щодо Польщі, Антанти, Галицького Уряду й ін.)»³⁴.

26 вересня 1919 р. Цензурна колегія була розпущена відповідно до наказу Ч. 66 Міністерства преси й пропаганди (по Департаменту преси й друку) від 26 вересня 1919 р., яким наказ Ч. 20 від 22 червня 1919 р. відкликався. Зокрема, у наказі Ч. 66 зазначалося: «Цензурній Колегії в складі представників од вище зазначених Міністерств припинити свої функції з 25 вересня б.р. Дальніші функції цензурної перевірки різних форм друкарської продукції: неперіодичних видань-брошур, відозв і т.ін. лишаються на обов'язку Департаменту Преси й Друку»³⁵. Даним наказом були звільнені від обов'язків цензорів й усі призначені члени Цензурної колегії.

Окрім того, серед проявів цензури часів Директорії можна назвати примусову українізацію (від російськомовної преси вимагалось друкувати матеріали української мовою), заборону російських опозиційних антиукраїнських газет³⁶. Українська дослідниця О. Вакульчук зазначає, що «Закривалися антиукраїнські газети, а російськомовні мали дотримуватися вимоги щодо публікації матеріалів українською мовою»³⁷. За Директорії було закрито газети «Боротьба», «Відродження», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Нова Україна»; за особистим наказом С. Петлюри заборонено газету «Нова Україна», ймовірно, за критичну публікацію «Директорія і Голова Ради Міністрів» (1919)³⁸.

Як і попередні уряди, Директорія не відмовилася від цензури, упорядкувавши її на власний лад. Міцні позиції, зважаючи на військовий стан у країні, залишалися за військовою цензурою, якій було надано безпрецедентні права на контроль над друкованим словом. Цікавим є те, що уряд УНР позбавив попередньої цензури усі видання Академії наук, університетів та інших вищих державних шкіл. Це може свідчити про певну довіру до тогочасної академічної спільноти.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ І ВІДМОВА ВІД ВСЕОСЯЖНОЇ ЦЕНЗУРИ

3 вересня 1919 р. на засіданні Кабінету Народних Міністрів УНР було прийнято текст законопроекту про перетворення Управління преси й інформації у Міністерство преси й пропаганди³⁹. 13 вересня було оприлюднено Закон «Про перетворення “Управління преси та інформації” в “Міністерство Преси й Пропаганди”», де зазначалося, що «на зміну декрету Директорії Української

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 63а.-7.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 65.

³⁶ Кириєнко О.Ю. Цензура в Україні... С. 452.

³⁷ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36.

³⁸ Ibid. С. 36-37.

³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... Т. 2. С. 487.

Народньої Республіки від 30-го грудня 1918 року "Про утворення Управління преси та інформації" постановити: Управління Преси та Інформації перетворити в Міністерство Преси й Пропаганди⁴⁰. Унаслідок 15 вересня з'явився наказ Ч. 213 Директорії УНР про призначення Теофана Черкаського міністром Преси і Пропаганди⁴¹. 17 вересня газета «Україна» повідомила про вихід постанови Високої Директорії про створення вказаного Міністерства⁴².

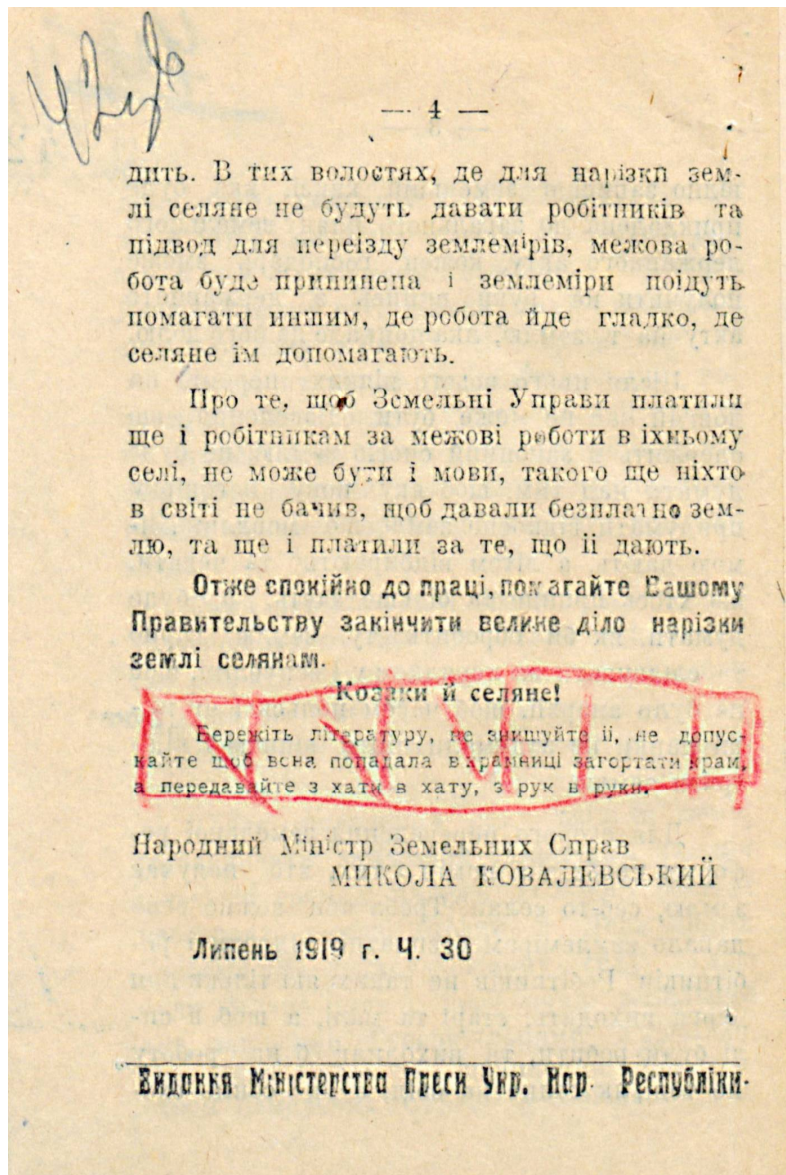

Рис. 1. Відцензурована сторінка брошури «Про нарізку землі. До селян» (ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 42зв.)

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 2.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 121.

⁴² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... Т. 2. С. 594.

У відповідності до статуту Міністерства преси і пропаганди (МПП) контроль за видавничою справою покладался на Департамент преси й друку, що був тотожний однойменному департаменту УПІ. При цьому прямої вказівки про цензуру у статуті немає, а лише зазначено, що департамент здійснює «нагляд за ними (пресою та друкарнями. – Авт.) в межах законів»⁴³. Подібний характер має й «Інструкція Міністерства Преси й Пропаганди для Губерніяльних і Повітових Комісарів, видана в Кам'янці на Поділлію дня 24 вересня 1919 року за Ч...», де зазначалося, що на губернських і повітових комісарів покладалося завдання реєстрації періодичних видань і «погляд за ними в межах законів і виконання над ними необхідної цензури (якщо така буде законом введена)»⁴⁴.

Вже знаходячись в екзилі у м. Тарнів, у жовтні 1920 р. Міністерство преси й пропаганди було перетворене на Центральне управління по справах преси на Україні – «Українпрес» із вилученням будь-якого цензурного контролю⁴⁵. Керуючим справами пропаганди УНР було призначено міністра земельних справ О. Ковалевського. З іншого боку – в іншій архівній справі зустрічаємо низку «тарнівських» документів від березня-грудня 1921 р., в яких продовжує фігурувати Міністерство преси й пропаганди у питаннях держбюджетного фінансування⁴⁶ і паралельно інформаційна установа «Українпрес». Діяльність МПП протягом 1921 – січня 1922 рр. підтверджує і дослідження Лідії Сніцарчук, яке побудовано на колекції «тарнівських» документів Директорії УНР, що віднайдені авторкою у фондах Національного закладу імені Оссолінських (м. Вроцлав, Республіка Польща)⁴⁷. Це дає можливість припустити, що від ліквідації МПП відмовилися, але частину його повноважень передали його складовій одиниці – «Українпресу».

На той момент праця уряду відбувалася переважно у таборах для інтернованих, що зазначається у пояснювальних документах щодо видатків на Міністерство. Зокрема маємо цікаву «Пояснювальну записку до витрат на операційні видатки», де, зокрема, констатувалося: «Розвиваючи працю Міністерства в можливо вузьких рамках, що вимагається сучасними обставинами і матеріальним станом Уряду, нами звернено, головним чином, увагу лише на дві галузі праці цього Міністерства, а саме: 1) пресово-інформаційну і 2) пропагандну. Ці обидві галузі злиті в один Департамент пропаганди й інформації, замість трьох існуюввших раніш департаментів: 1) інформації, 2) преси й друку і 3) пропаганди.

Що торкається першої галузі, що складає Відділ преси й інформації, то обсяг її зараз обмежений, в сучасний мент Відділ не може з себе уявляти колишніх ні пресового бюро, на телеграфної агенції, а може бути апаратом з вузькими завданнями»⁴⁸. Отже бачимо, що ні про яку цензурну роботу у таких умовах не могло бути й мови.

У ці часи відбуваються пошуки видозміни державних органів у відповідності до

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 87зв.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 188. Арк. 1-2.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 6-15, 83-100, 123-124.

⁴⁷ Сніцарчук Л. «Організація дійсної і доцільної пропаганди за кордоном»: Міністерство преси й пропаганди УНР у 1921 р. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. 2015. Вип. 40. С. 144-155.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 16.

обставин, що складали на той час⁴⁹. Так, у кінці 1920 р. Референтом преси було підготовлено доповідну записку до головноуповноваженого уряду УНР, де зазначалося: «...цензура преси була штучно відірвана від Міністерства внутрішніх справ, в руках якого знаходяться всі засоби для боротьби з антидержавними факторами й відповідний адміністративний апарат. ...Треба, як цензуру, так і усну пропаганду повернути до тих установ, до яких вони органічно належать»⁵⁰, уся справа цензури повинна була бути передана до МВС. Натомість враховуючи політичну ситуацію та діяльність уряду УНР в екзилі, необхідність у цензурі відпала з об'єктивних причин.

Висновки

Дослідження демонструє, що цензура доби Директорії УНР була складним, суперечливим і водночас закономірним явищем, зумовленим екстремальними умовами державного будівництва у період воєнно-політичного хаосу 1918-1921 рр. Незважаючи на задекларовану прихильність до демократичних свобод, уряд Директорії не міг відмовитися від контролю інформаційного простору, оскільки преса відігравала ключову роль у формуванні громадських настроїв, мобілізації населення та протидії ворожій пропаганді. Це зумовило появу розгалуженої, хоча й нестійкої системи органів цензури: від Комітету у справах друку до тимчасових структур військової цензури та Цензурної колегії.

Принципи та практика цензурування характеризувалися непослідовністю: влада одночасно проголошувала курс на свободу друку, але зберігала широкий спектр заборон, посилювала відповідальність редакцій, закривала опозиційні видання та впроваджувала примусову українізацію російськомовної преси. Спроби нормативно врегулювати цензуру – як-от Закон від 18 червня 1919 р. – створили складний бюрократичний механізм контролю, який на практиці часто вступав у конфлікт із реаліями періодики, що працювала в умовах війни, евакуацій і територіальних втрат. Цензорські установи нерідко діяли вибірково, що викликало нарікання як усередині апарату, так і серед представників преси.

У другій половині 1919 р. відбувається поступове згортання цензури, спричинене організаційним занепадом державних структур, постійними переміщеннями уряду й об'єктивною неможливістю підтримувати централізований контроль. У період перебування уряду УНР в екзилі остаточна відмова від всеосяжної цензури стала неминучою. Загалом практика Директорії показує прагнення зберегти керованість інформаційного простору, але брак стабільності, ресурсів і продуманої моделі взаємодії між цензурою та пресою призвів до слабкості цього інституту. Досвід Директорії засвідчує, що цензура у надзвичайних умовах стає інструментом виживання держави, проте її застосування неминуче загострює суперечність між принципами демократії та потребами безпеки.

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 189. Арк. 125-127зв.; Оп. 1. Спр. 16. Арк. 23-26; Оп. 2. Спр. 115. Арк. 26-36.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 77. Арк. 8.

REFERENCES

- Batulin, P. V.** (2006). Military censorship during the First World War and the 1917-1918 Revolution: The problem of essence and continuity. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 16 (3), 141-155 [in Russian].
- Bohuslavskiy, O.V.** (2003). *Information and press activities of the Central Rada and Ukrainian governments, 1917-1920*. Zaporizhzhia: HU 'ZIDMU' [in Ukrainian].
- Guzhva, D.G.** (2013). Military censorship of the Russian periodical press during the First World War. In *Russian Journalism and Periodicals of the First World War Era: Politics and Poetics. Research and Materials* (pp. 524–537). Moskva: IMLI RAN [in Russian].
- Kravchuk, O.M., Kalytko, S.L. & Ratushniak, I.I.** (2020). *The Directorate of the Ukrainian National Republic in Vinnytsia in December 1918: Documents and materials*. Vinnytsia: TOV 'Tvory' [in Ukrainian].
- Krupskiy, I.V.** (2013). Censorship and Ukrainian mass media: History and modernity. *Derzhava ta rehiony. Sotsialni komunikatsii*, 2, 83-87 [in Ukrainian].
- Kyriienko, O.** (2016). *Military censorship in the Ukrainian provinces of the Russian Empire (July 1914 – October 1917)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Shorstkina, O.F.** (2019). Agitation and propaganda activities of the Ministry of Press and Information of the UPR in 1919 (based on the NBUV leaflet collection). **Proceedings of the Conference: Library. Science. Communication: Current Trends in the Digital Age**. Kyiv. Retrieved from <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/841> [in Ukrainian].
- Snitsarchuk, L.** (2015). «The Organization of Real End Purposeful Propaganda Abroad»: Ministry of Press and Propaganda in Ukrainian People's Republic, 1921. *Visnyk of the Lviv University. Journalism Series*, 40, 144-155 [in Ukrainian].
- Trygub, O. & Mironova, I.** (2024). Postal Censorship of the Russian Empire on the Eve of World War I. *Danubius*, XLII, 133-148 [in English].
- Trygub, O.** (2024). Censorship Authorities in the Ukrainian State during the Era of the National Liberation Struggle (1917-1921). *Antiquities of Lukomorie*, 6, 64-77. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.303> [in Ukrainian].
- Vakultchuk, O.A.** (2021). Censorship control of the press in Ukraine (1917-1921). *Sciences of Europe*, 72 (2), 35-39. DOI: <https://doi.org/10.24412/3162-2364-2021-72-2-35-39> [in English].
- Verstiuk, V. (Ed.)**. (2006). *The Directorate and the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and materials* (Vols. 1-2). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].